

STOOTVOGELS IN FRIESLAND EN GRONINGEN

De sterk toegenomen belangstelling voor vogels heeft het de laatste jaren mogelijk gemaakt op grote schaal gegevens over onze vogelbevolking te verzamelen. Daarbij valt de aandacht niet alleen op broedvogels, maar evenzeer op de vogels die bij ons doortrekken of die in ons land overwinteren. Vragen als 'Hoe groot is de overwinterende populatie' en 'Hoe belangrijk zijn de overwinteringsgebieden voor deze vogels' zijn daarbij interessant.

Vogelsoorten en groepen die onderwerp zijn geweest van onderzoek naar de doortrek en de winterspreiding zijn oa. watervogels, ganzen, wadvogels, en goudplevieren. Dankzij een integrale telmethode zijn vrij exakte gegevens verzameld wat betreft aantallen en plaats van deze soorten. Deze onderzoeken waren meestal internationaal van opzet. Sinds enkele jaren behoren ook stootvogels tot deze groep. Vooral nog is het onderzoek naar de winterspreiding van deze groep landelijk van opzet; de coördinatie berust bij de Landelijke Stootvogelwerkgroep. De provincie Groningen deed voor het eerst mee aan dit onderzoek in de winter van 1979/'80. Dit onderzoek werd in de daaropvolgende winter van 1980/'81 voortgezet. De provinciale coördinatie lag bij Avifauna Groningen.

In Friesland werd al geruime tijd onderzoek gedaan naar overwinterende stootvogels door de Stootvogelwerkgroep Zuid-Oost Friesland, één van de werkgroepen van de Fryske Foriening foar Fjldbiology. Deze werkgroep organiseerde in de winters tussen 1977 en 1980 maandelijkse tellingen in de gemeenten Heerenveen en Opsterland. In de winter van 1980/'81 werd het onderzoek over de hele provincie uitgebreid. Pas in deze periode viel het onderzoek in Friesland en Groningen grotendeels samen.

Dit artikel geeft een samenvatting van de resultaten. In Drenthe werd in 1976 de gehele provincie op stootvogels geteld. In de winter 1979/80 en 1980/81 werden slechts kleine delen van de provincie geteld en deze gegevens zijn niet bij dit artikel betrokken.

Het onderzoek werd uitgevoerd volgens een integrale telmethode, dat houdt in dat beide provincies in zijn geheel geteld werden. Het onderzoek kon worden verwezenlijkt dankzij de vrijwillige medewerking van ruim 190 enthousiaste vogelaars, die ieder een deel van het uitgestrekte gebied voor hun rekening namen. Deze medewerkers hadden een stafkaart tot hun beschikking van het aan hen toegewezen deelgebied, waarop zij aantekeningen konden maken wat betreft de plaats van de door hen waargenomen stootvogels. Eventuele bijzonderheden werden vermeld op speciaal ontworpen telformulieren.

De tellingen werden twee maal uitgevoerd nl. in de periode van 6-14 december 1980 en van 7-15 februari 1981. De medewerkers konden binnen deze periode, waarin twee weekenden vielen, de voor hen meest geschikte datum uitkiezen. In Friesland werd het onderzoek echter in beide gevallen op slechts één weekend vastgesteld, nl. op 13/14 december 1980 en 14/15 februari 1981.

De Friese waddeneilanden werden niet bij het onderzoek betrokken. Enkele kleine deelgebieden van beide provincies werden eveneens niet geteld. De resultaten van het onderzoek werden vastgelegd in een tweetal rapporten.

Problemen

Uiteraard doen zich bij het opzetten van een dergelijk onderzoek en de uitvoering daar-

van problemen voor. Eén van de moeilijke vragen is 'Hoe kun je bij een bezoek aan een telgebied zeker zijn, dat je alles gezien hebt?'

Het onderzoek veronderstelt een grondige kennis van de medewerkers omtrent gedrag van de stootvogels en het te onderzoeken gebied. In de praktijk blijkt er voldoende kennis bij de medewerkers aanwezig te zijn, de overzichtelijkheid van het landschap is echter een beperkende faktor. Delen van het onderzoeksgebied bestaan uit een half gesloten landschapstype met bossen, bosjes en boomwallen. Het vraagt veel inspanning van de medewerkers dergelijke gebieden volledig te onderzoeken. Ondertellingen zijn dan ook onvermijdelijk.

Een ander probleem is het eventueel ontstaan van dubbeltellingen. Immers, vogels hebben nu eenmaal de neiging zich te verplaatsen en kunnen daarbij verschillende telgebieden aandoen en dus meerdere malen worden geteld. Meestal gaat men er vanuit dat dubbeltellingen gekompenseerd worden door de ondertelling, dwz. dat de aantallen vogels die meerdere malen geteld worden en de aantallen vogels die gemist worden elkaar opheffen. Vooral bij watervogels en ganzen zou deze theorie houdbaar kunnen zijn, het is echter maar de vraag of dit ook voor stootvogels opgaat. Stootvogels komen niet in zulke grote aantallen voor als ganzen en watervogels. Bij het onderzoek wordt veel nadruk gelegd op het individu. Bovendien kunnen stootvogels zich snel over grote afstanden verplaatsen en kan het jachtgebied van één vogel zich over meerdere telgebieden uitstrekken.

In de praktijk is gebleken dat alle stootvogels eerder worden overteeld dan overschat. De in dit artikel genoemde aantallen zijn dan ook altijd minima.

Table 1 Aantallen stootvogels in Friesland en Groningen

oppervlakte	december 1980		februari 1981	
	Groningen 2127 km ²	Friesland 2800 km ²	Groningen 2218 km ²	Friesland 2600 km ²
visarend	—	—	1	—
rode wouw	—	—	—	1
bruine kiekendief	—	1	1	1
blauwe kiekendief	81	35	48	40
havik	4	6	5	10
sperwer	35	64	46	61
buizerd	138	206	185	264
ruigpootbuizerd	14	6	9	8
torenvalk	211	151	228	183
smelleken	8	3	4	7
slechtvalk	2	3	3	2
velduil	4	—	11	—

en de vogels neigen er dan ook toe zich schuil te houden. Uiteraard worden ze dan door de tellers veel moeilijker opgemerkt. Bij een langere telperiode is er de keuze te wachten tot ideaal telweer, zodat de telling in dit opzicht beter wordt.

Resultaten

Het onderzoek heeft betrekking op 12 soorten stootvogels, die bij ons in de winter voorkomen. De aantallen waargenomen vogels zijn in tabel 1 vermeld.

In het algemeen waren de aantallen in februari hoger dan in december. Dit zou erop kunnen wijzen dat er in de loop van de winter nog stootvogels uit het noorden bij zouden komen of dat er al vogels uit het zuiden zijn teruggekeerd. Het is echter ook mogelijk dat het hier gaat om een teleffekt (bv. ontstaan door betere weersomstandigheden in februari).

Het meest algemeen was de *buizerd* waarvan resp. 344 en 449 exemplaren werden geteld. Landelijk gezien is de dichtheid van de bui-

zerd in de noordelijke provincies echter niet zo hoog. Friesland en Groningen maken samen 35% van de in Nederland getelde oppervlakte uit, maar in deze provincies werden slechts 10-12% van het totaal aantal waargenomen buizerds geteld.

De oorzaak hiervan blijkt duidelijk uit de verspreidingskaart. Vooral in Friesland is de buizerd erg ongelijkmatig over de provincie verdeeld. De verspreiding valt vrijwel samen met de hoger gelegen zandgronden. In deze gebieden komen meestal half gesloten landschapstypen voor met bosjes en boomwallen. De buizerd stelt de aanwezigheid van bossen en bosjes als eis voor het winter voorkomen, omdat deze vogel daarin zijn slaappleaats heeft. In open terreinen zijn voor de buizerd geen slaappleaatsen voor handen. Het meest extreem is in dit opzicht het Friese kleiweide gebied, waar tijdens beide tellingen slechts één buizerd werd waargenomen.

Goede buizerdgebieden liggen in de omgeving van Beetsterzwaag. Op een oppervlak van 25 km² werden hier meer dan 20 bui-

zerds waargenomen. Ook in de beekdalen van de Linde, de Tjonger en het Koningsdiep werden veel buizerds gezien.

In de provincie Groningen werden veel buizerds waargenomen ten zuiden van de stad Groningen en in het oostelijk deel van de provincie. De verspreiding was gelijkmatiger dan in Friesland. Mogelijk liggen de slaappleaatsen van de buizerd in Groningen meer verspreid.

In tegenstelling tot de buizerd komt de *ruigpootbuizerd* veel meer in open gebieden voor. Van deze roofvogel, die zijn broedgebied in Noord-Scandinavië en in Rusland heeft, werden slechts 20 en 17 exemplaren geteld. Het aantal ruigpootbuizerden dat in ons land overwintert kan jaarlijks sterk wisselen, afhankelijk van de voedselsituatie in Noord-Europa. In de winter van 1980/81 waren de aantallen laag.

De ruigpootbuizerd houdt van uitgestrekte ruige gebieden. In het noorden komen vooral het Lauwersmeergebied en het gebied van de Eemshaven in aanmerking. Verder werd de soort verspreid langs de waddenkust aangetroffen. Meer in het binnenland werd de soort oa. waargenomen bij Paterswolde, Eernewoude, in de Deelen en op het Fochteloërveen.

Door zijn opvallende jachtgedrag (bidden) en het veelvuldig voorkomen in kultuurgebieden is de *torenvalk* waarschijnlijk de meest bekende stootvogel. Deze soort jaagt voornamelijk op veldmuizen in het open land en wordt daardoor gemakkelijk opgemerkt. Er werden resp. 361 en 411 exemplaren geteld, dat is 17% op 35% van het Nederlandse oppervlak. Opvallend is, dat in Groningen meer torenvalken werden waargenomen dan in Friesland. De soort komt verspreid over het hele telgebied voor, maar in het halfgesloten landschap van Zuidoost-

Friesland werden minder vogels waargenomen. Ook in het uitgestrekte klei-weidegebied waren weinig torenvalken aanwezig. In Groningen waren de aantallen lager in een strook tussen de stad Groningen en Delfzijl en in de zuidoosthoek van de provincie. Evenals de buizerd is de torenvalk sterk afhankelijk van de aanwezigheid van slaapplaatsen. In open gebieden worden alleenstaande gebouwen, schuren en molens hiervoor gebruikt. De verspreiding is verder sterk afhankelijk van goede voedselbronnen, dwz. terreinen met een voldoende dichtheid aan veld- en woelmuizen. Minder intensief gebruikte weilanden, ruige terreinen, rietlanden en boezemlanden langs de meren komen hiervoor in aanmerking. Opvallend ook is het jagen langs verruigde wegbermen en spoordijken.

Van het *smelleken*, een klein valkje dat in open terrein op zangvogels jaagt, werden tijdens beide tellingen 11 exemplaren vastgesteld. Smellekens zijn vooral bekend uit het kweldergebied langs de waddenkust, maar ze komen ook verspreid in het binnenland voor.

De *slechtvalk*, de enige vertegenwoordiger in ons land van de grotere valkensoorten, is een zeer schaarse wintergast. Tijdens beide tellingen werden 5 exemplaren vastgesteld. De soort jaagt vooral op duiven en andere grotere vogels en voelt zich sterk aangetrokken tot grote vogelconcentraties. Het Lauwersmeer is de laatste jaren beroemd geworden om de in dit gebied overwinterende slechtvalken. Andere gebieden waar deze grote en sterke vogels regelmatig gezien worden zijn de merengebieden (veel watervogels), de kwelders (wadvogels) en stedelijke gebieden als Leeuwarden en Groningen (stadsduiven, Turkse tortels).

De *sperwer* is met zijn korte vleugels en lan-

ge wendbare staart aangepast aan het jagen in bosgebieden. Door zijn onvoorspelbare en snelle jachtmethode en zijn onoverzichtelijke bosrijke jachtgebied is de sperwer erg moeilijk te tellen. Vaak berust het waarnemen van sperwers op toeval en is het vrijwel onmogelijk een goed inzicht te krijgen in het totale aantal in een gebied aanwezige exemplaren. De sperwer is dan ook sterk ondereld, eigenlijk is een integrale telmethode minder geschikt voor deze soort.

De verspreidingskaart toont aan dat de sperwer over het hele gebied verspreid voorkomt. De grootste aantallen zijn echter in de bosrijke gebieden waargenomen. De vogel jaagt vrijwel uitsluitend op kleine zangvogels. In tijden van schaarste, bijvoorbeeld in een vorstperiode, trekken veel sperwers, evenals ransuilen, naar dorpen en steden om zich daar op de voederplaatsen te goed te doen aan huismussen en spreuwen.

De *havik* is de meest uitgesproken standvogel onder de roofvogels. De meeste waarnemingen kwamen uit de broedgebieden, de bossen. Rondzwervende exemplaren hebben meestal betrekking op jonge dieren die nog geen broedterritorium hebben. Zwervende exemplaren ver buiten de bosgebieden werden waargenomen in de Dollardpolder, boven Leeuwarden, bij Joure en bij Woudbloem.

Voor de *blauwe kiekendief* is de Lauwersmeer een belangrijk overwinteringsgebied. In december werden hier maar liefst 43 van de in totaal 116 exemplaren geteld. In februari waren in dit gebied door de verslechterde voedselsituatie nog slechts 15 exemplaren aanwezig. In totaal werden toen 88 exemplaren geteld.

Het jachtgebied van de blauwe kiekendief ligt in open terrein, vooral in moerasgebieden, ruigte- en heidevelden, maar ook in

open kultuurland. Gebieden met een meer gesloten landschapstype worden door de soort gemeden. Goede gebieden zijn, naast het Lauwersmeergebied, de Waarden langs de IJsselmeerkust, het merengebied van Friesland, en het kleibouwland en de kwelders langs de waddenkust.

Zeldzame wintergasten bij ons zijn de *bruine kiekendief*, die bij ons broedvogel is, maar 's winters voor het merendeel naar het zuiden trekt, de *rode wouw* en de *visarend*.

De laatste twee soorten zijn meer bekend als trekvogel in voor- en najaar; er zijn maar weinig winterwaarnemingen van deze vogels bekend.

Stootvogels in het kultuurlandschap

De zestiger jaren werden gekenmerkt door een grote stootvogelsterfte en het ineenstorten van de stootvogelpopulaties. De oorzaken hiervan lagen in het gebruik van persistente landbouwgiften. Vanaf het eind van de zestiger jaren werd het gebruik van deze stoffen verboden, en nam ook het aantal stootvogels weer toe.

Toch wordt nog steeds (illegaal) gif gebruikt om kraaiachtigen, maar ook stootvogels te bestrijden. Ook vormen stootvogels nog steeds een zeer gewilde groep die geprepareerd wordt. De elk jaar geprepareerde (opgezette) aantallen stootvogels zijn nog steeds erg hoog.

Voor het behoud van stootvogels in ons kultuurland is een gedegen kennis van de levenswijzen van deze vogels noodzakelijk. Belangrijk is het te weten hoe de jachttechnieken zijn, waarop de vogels jagen, maar vooral ook hoe de verbondenheid met landschap en biotoop is. Gelukkig wordt er de laatste jaren veel onderzoek naar stootvogels gedaan.

Het stootvogelonderzoek dat in dit artikel

besproken wordt, is een goede bijdrage aan die kennis over stootvogels. Het behandelt de vragen rond de omvang en de verspreiding van de stootvogelpopulaties in de winter. Maar het is niet voldoende om ons af te vragen hoeveel stootvogels er zijn en waar zij voorkomen, veel belangrijker is het ons de vraag te stellen waarom zij daar voorkomen, ofwel wat de factoren zijn die de aanwezigheid bepalen.

De eerste, maar niet de belangrijkste faktor, is de aanwezigheid van slaapplaatsen. Zoals we hebben gezien wordt de verspreiding van de buizerd hierdoor sterk bepaald. Maar ook bij torenvalken en blauwe kiekendieven speelt de aanwezigheid van slaapplaatsen een rol. De laatste soort houdt er plaatselijk de gewoonte op na sociaal (in groepjes) te slapen. In het Lauwersmeergebied komt dit oa. voor.

Een tweede veel belangrijkere faktor is de aanwezigheid van voldoende voedsel en de bereikbaarheid hiervan voor de stootvogels. Soorten die veel insecten eten, zoals de *wespendief* en de *boomvalk* zijn door de insectenschaarste in de winter genoodzaakt naar het zuiden te trekken. Maar van de soorten die hier overwinteren mag worden verwacht dat zij hier voldoende voedsel aantreffen. De verspreiding van de verschillende stootvogelsoorten over de beide provincies kan een aanduiding zijn van de voedselsituatie in de verschillende gebieden. De volgende opmerkingen zijn daarbij van belang:

1 Voor alle vogels geldt dat er een benedengrens is wat betreft de prooidichtheid. Ligt het aantal prooidieren in een gebied onder deze grens, dan kost het de stootvogels meer moeite de prooien te bemachtigen dan de prooien de stootvogels aan energie opleveren. In dergelijke gebieden kunnen stootvogels zich niet in leven houden.

2 Op plaatsen met een overvloed aan voedsel, bv. een muizenplaag of een voederplaats van huismussen neigen stootvogels ertoe zich te concentreren.

3 Stootvogels zullen zoveel mogelijk proberen optimale jachtgebieden te vinden. In dergelijke gebieden zullen de vogels proberen zolang mogelijk te blijven. Komt het voor dat stootvogels zich langere tijd in dezelfde gebieden ophouden, dan is dat een aanduiding dat die gebieden voor de soort optimaal zijn.

4 In minder optimale of marginale jachtgebieden neigen de stootvogels ertoe meer te gaan zwerven.

5 Bij sommige soorten (sperwer, havik, blauwe kiekendief) is het wijfje aanmerkelijk groter dan het mannetje, vangt grotere prooien, maar is minder behendig. Optimale jachtgebieden kunnen bij de mannetjes en wijfjes van deze soorten verschillend zijn. Bij de sperwer jaagt het mannetje meer in het bos dan het wijfje en komt daar minder uit tevoorschijn. De verspreiding van het mannetje is dan ook grotendeels beperkt tot de bosgebieden, terwijl het wijfje over het hele gebied voorkomt.

Bij de blauwe kiekendief jaagt het mannetje meer boven kultuurland met een korte vegetatie, het wijfje meer boven moerasgebieden en rietland.

6 De blauwe kiekendief is sterk afhankelijk van een afwisselend landschapstype, waarin zowel kultuurland als riet- en moerasgebieden voorkomen. In eentonige landschappen is de soort erg in het nadeel. Uitgestrekte graslandgebieden met weinig afwisseling worden vaak gemeden en dit meer door het wijfje, dan door het mannetje.

Het valt op dat de kultuurlanden bijzonder weinig door stootvogels bezocht worden.

Uitgestrekte gras- en bouwlandgebieden zijn arm aan stootvogels. De enige soort die hier succesvol lijkt is de torenvalk, maar als we bekijken waar deze soort jaagt, dan blijkt steeds weer haar voorkeur voor die gebieden die op de een of andere wijze niet intensief als kultuurland gebruikt worden. Wegbermen, spoordijken en gebieden met jonge boomaanplant horen hiertoe.

Ook de blauwe kiekendief jaagt veel in kultuurland, vooral in de bouwlandgebieden langs de waddenkust. Maar het zwerfende karakter van de kiekendieven in deze gebieden zou erop kunnen wijzen dat de jachtgebieden daar niet optimaal zijn.

Het moderne kultuurland bevat weinig prooidieren meer, en is dan ook voor veel stootvogels weinig aantrekkelijk geworden. De oorzaak hiervan ligt zonder twijfel in het intensieve agrarische gebruik van deze terreinen, waardoor er een geringe produktie van graszaden en agrarische afvalprodukten (bv. gemorst graan) is ontstaan. Deze produkten leveren een belangrijk deel van het voedsel voor veld- en woelmuizen, die de voornaamste prooidieren van veel stootvogels zijn.

In graslandgebieden waar het beheer gericht is op het behoud van weidevogels en/of de botanische waarde, vinden door weinig en laat maaien ook veel muizen een goed bestaan. Minder intensief gebruik van grasland leidt vaak tot het ontstaan van grote dichtheden aan muizen, en geeft dus aan veel stootvogels een goede levenskans. Een goed voorbeeld hiervan is het CRM reservaat van Oordts Mersken bij Beetsterzwaag, dat in veel opzichten een uniek stootvogelgebied is. Over het effect van ruilverkavelingen en andere grootschalige ingrepen in het landschap op de overwintering van stootvogels is weinig bekend. Een negatieve invloed ligt echter

het meest voor de hand. Juist op dit gebied liggen op het ogenblik de grootste bedreigingen voor de stootvogels, bedreigingen die fundamenteel en nauwelijks herstelbaar zijn.

Literatuur

- 1 Sjoerd Dirksen, Jan Doevendans, Klaas van Dijk, Rudi Lanjouw en Berend Voslamber, Verspreiding en aantallen roofvogels in de provincie Groningen in de winter 1979/1980 en 1980/1981; *Grauwe Gors* 9 (2) 1981
- 2 Piet Zumkehr, Wopke van der Heide, Roofvogels in de winter in Friesland, FFF-rapport no 13, 1981
- 3 Jacqueline van den Bergh-van Leeuwen, Dick Jonkers, Gerard Müskens, Johan Thissen en Dick Visser, Stootvogeltellingen in Nederland in de winter 1979/1980, *Vogeljaar* 28 (5) 1980, p. 228-236
- 4 Dick Jonkers, Jacqueline van Leeuwen, Gerard Müskens, Johan Thissen en Dick Visser, Stootvogeltellingen in Nederland in de winter 1980/1981, *Vogeljaar* 29 (6) 1981, p. 309-318
- 5 Jan Hulscher, Sperwervaria in de strenge winter 1978/1979, *Grauwe Gors* 7 (1) 1979, p. 24-30
- 6 R. Meijer en G. den Uil, De winterbiotoop van de Buizerd (*Buteo buteo*), *Limosa* (44) 1979 p. 45-53
- 7 Anonymus, Zwartboek roofvogelsterfte, Vogelbescherming Zeist
- 8 B.L.J. van Os, Wintertelling van stootvogels in Drenthe in 1976, *Vogeljaar* 25 (4) 1977, p. 176-179

blauwe kiekendief

